

Adriana Mickiewicz
Studentka II roku studiów licencjackich
Międzywydziałowe Indywidualne Studia Humanistyczne,
Uniwersytet Jagielloński

WSPÓŁCZESNA RODZINA JAKO ŚRODOWISKO KREUJĄCE PROCES SOCJALIZACJI SPOŁECZNEJ

THE CONTEMPORARY FAMILY AS AN ENVIRONMENT CREATING A SOCIALIZATION PROCESS

Streszczenie: Celem artykułu jest ocena możliwości wypełnienia przez rodzinę funkcji kreatora procesu socjalizacji społecznej człowieka. Omówiono współczesną rolę rodziny, wskazano rolę jaką odgrywa w społeczeństwie otwartym. Zaprezentowano rolę czynnika religijnego w procesie socjalizacji. W konkluzji uznano, że złożoność współczesnego świata ogranicza rolę rodziny do kreatora procesów internalizacji.

Słowa kluczowe: socjalizacja, internalizacja, rodzina.

Summary: The aim of the article is to assess the ability of the family to fulfill the function of the creator of the social socialization process. The analysis was submitted the role of the family in an open society and the importance of religion in the process of socialization. In conclusion, it was recognized that the complexity of the modern world limits the role of the family to the creator of internalisation processes.

Keywords: socialization, internalisation, family.

Osobowość człowieka jest kształtowana przez różnorodne czynniki, w tym także przez sposób oddziaływania społeczeństwa. Zdobywana wiedza, posiadane poglądy, nabyte umiejętności, świadomość oraz wszystko to, co niejako składa się na charakter jednostki, jest silnie uzależnione od warunków zewnętrznych, w jakich człowiek funkcjonuje. Władysław Majkowski, opierając się na słynnej teorii Johna Locka – *tabula rasa* opisał proces tworzenia się osobowości społecznej, uznając iż jest ona nabywana przez człowieka w procesie socjalizacji. W jej trakcie człowiek przejmuje wzorce zachowania, system wartości, obyczaje, język właściwe dla danego społeczeństwa (Majkowski, s. 47-48). Zdaniem Piotra Sztompki socjalizacja to *proces kształtowania mentalności, postaw i działań ludzi przez społeczeństwo* (Sztompka, s. 224). W cytowanej definicji można odnaleźć także myśl Ericha Fromma, który uznaje wychowanie jako „wdrożenie jednostki do pełnienia roli, jaką ma później odgrywać w społeczeństwie; oznacza to takie urobienie jej charakteru, by upodobnić go do charakteru społecznego i by pragnienia jednostki

były zbieżne z wymaganiami jej roli społecznej” (Fromm 2014, s. 281-282). Wydaje się, że różnice pomiędzy wychowaniem a socjalizacją najlepiej oddaje stwierdzenie Władysława Piwowarskiego, który stwierdza proces socjalizacji jest wynikiem automatycznego i spontanicznego oddziaływania na jednostkę, więc nie może być uznany za proces wychowania (Piwowarski 1980, s. 24). Przyjmując więc, że proces socjalizacji to dopasowanie człowieka do danego społeczeństwa oraz wskazanie mu modelu funkcjonowania społecznego, określić można jej cel, instytucje ją kreujące oraz etapy. W wyniku procesu socjalizacji człowiek zostaje wyposażony w określone modele postępowania i wzory działania, które pozwalają jej zachować się stosownie do konwencji i norm tego społeczeństwa. Zadanie to wykonują określone instytucje, których rola jest zmienna na poszczególnych etapach jego rozwoju. W okresie dzieciństwa i młodości, czyli okresie definiowanym jako etap socjalizacji pierwotnej, zasadniczą rolę odgrywa rodzina. W tym etapie człowiek staje się członkiem społeczeństwa w ramach wzajemnego oddziaływania dziecka i jego rodziców (Piwowarski 1993, s. 155). Natomiast przygotowanie do roli uczestnika procesów społecznych w ramach wydzielonych obszarach życia społecznego wypełnia socjalizacja wtórna (Zduniak, s. 49-50).

Rola rodziny jako komórki społecznej wynika więc z jej istoty i roli społecznej. Jest ona pierwszym i być może najważniejszym miejscem w którym odbywają się procesy socjalizacji. Zgodnie z teorią psychoanalizy, doświadczenia z dzieciństwa mają decydujący wpływ na kształtowanie się osobowości człowieka. Rodzice, sami będąc przedstawicielami danego społeczeństwa, reprezentują rozpowszechnione w nim wzorce według których wychowują własne dziecko. Przekazują mu to, co Fromm nazywa „duchem społeczeństwa” (Fromm 2014, s. 282), czyli wartości, tradycje, włącza je w kulturę w jakiej dane jest mu funkcjonować. Przyjmując, za Zbigniewem Tyszką, iż rodzina to *zbiorowość ludzi powiązanych ze sobą więzią małżeństwa, pokrewieństwa, powinowactwa lub adopcji* (Tyszka, s. 74), stwierdzić należy, że jest ona instytucją uniwersalną, pojawiającą się we wszystkich epokach i kulturach. Jak podaje, formy w jakiej się przejawia są zróżnicowane i kształtowane poprzez typ społeczeństwa i kultury w jakiej się pojawia (Tyszka, s. 54). Tak więc zarówno rodzina ma wpływ na społeczeństwo, poprzez wychowywanie jego członków, jak i społeczeństwo ma wpływ na sposób w jaki dana rodzina funkcjonuje.

Rodzina może być traktowana jako instytucja społeczna, gdyż jest instytucją społeczną umożliwiającą osiągnięcie pewnych celów społecznych, takich jak prokreacja, czy wychowanie. Zbigniew Tyszka wyróżnia dziesięć spełnianych przez nią funkcji, które zostały przez niego podzielone odpowiednio na cztery kategorie:

1. Funkcje biopsychiczne, a zatem funkcja prokreacyjna oraz funkcja seksualna. Rodzina odpowiada za tworzenie nowych pokoleń, zaspokajanie z jednej strony rodzicielskich potrzeb małżonków oraz reprodukcyjnych potrzeb społeczeństwa, a także zaspakaja popędy seksualne poprzez małżeństwo.

2. Funkcje ekonomiczne, czyli:

- a) Funkcja materialno – ekonomiczna, czyli zaspokajanie materialnych potrzeb rodziny, gromadzenie dóbr oraz wykonywanie prac domowych, niezbędnych dla funkcjonowania rodziny

b) Funkcja opiekuńczo – zabezpieczająca, związana z opieką i pielęgnacją niemowląt, małych dzieci, osób chorych oraz starszych

3. Funkcje społeczno – wyznaczające:

a) Funkcja klasowa, a zatem wstępne określenie (odziedziczenie) pozycji społecznej danej osoby

b) Funkcja legislacyjno – kontrolna polegająca na nadzorowaniu poczynań członków rodziny i ewentualnej interwencji w razie gdyby któryś z nich postąpił niezgodnie z przyjętym systemem norm poprzez różnego rodzaju represje (np. kary dla niegrzecznych dzieci)

4. Funkcje socjopsychologiczne

a) Funkcja socjalizacyjna, a więc wprowadzenie dziecka w kulturę danego społeczeństwa, przekazanie mu obecnych w nim wartości, norm, obyczajów, a także przygotowanie do wypełnienia w przyszłości ról społecznych, chociażby poprzez edukację.

b) Funkcja kulturalna, czyli przekazanie dziecku wartości i dziedzictwa kulturowego danego społeczeństwa

c) Funkcja rekreacyjno – towarzyska, która określa dom rodzinny jako miejsce odpoczynku

d) Funkcja emocjonalno – ekspresyjna, związana z realizacją potrzeby posiadania bliższych osób, wśród których można by wyrażać własne emocje i uczucia oraz potrzebę miłości (Tyszka, s. 61-70).

Psychologowie wskazują także na istotną rolę jaką odgrywa rodzina w kształtowaniu psychiki człowieka. Każdy błąd matki lub ojca może mieć poważne skutki dla dorosłego człowieka. Rodzina zaspakaja potrzebę miłości i bliskości, którą odczuwamy już od urodzenia. W niej możliwy jest prawidłowy rozwój osobowości. Zdaniem Ericha Fromma miłość i przywiązanie do rodziców „stanowi podstawę zdrowia psychicznego i dojrzałości. Zakłócenie go staje się podstawową przyczyną wszelkich nerwic.” (Fromm 2016, s. 53). Jego zdaniem pragnienie uniknięcia samotności jest czynnikiem tak zakorzenionym w naturze ludzkiej, że dla dziecka rodzina jest podstawową instytucją spełniającą tę potrzebę (Fromm 2014, s. 36).

Instytucja rodziny spełnia więc wiele niezmiernie ważnych funkcji zarówno dla jednostki, jak i dla całego społeczeństwa. Współcześnie jej rolę można określić jako instytucji pośredniczącej między jednostką a społeczeństwem. Kierując się cytowaną powyżej definicją socjalizacji Władysława Piwowarskiego uznać można, że celem oddziaływania rodziny jest kierowanie procesem rozwoju jednostki i wskazanie jej modelu funkcjonowania społecznego. W ten sposób kształtuje ona sposób funkcjonowania człowieka w społeczności, kreuje wewnętrzną potrzebę działania na rzecz dobra wspólnego czy prowadzenia aktywności społecznej (Ziemska, s. 305). Znaczna część tych działań jest prowadzona przez rodzinę i otoczenie społeczne, które przejęło część zadań wychowawczych. Zbigniew Tyszka wymienia tu zwłaszcza przejście obowiązków wychowawczych przez szkołę, żłobki przedszkola, organizacje młodzieżowe różnego typu czy środki masowego przekazu (Tyszka, s. 173). Spełniają one chociażby takie funkcje jak kulturalna, rekreacyjna, czy socjalizacyjna właśnie. Podobne stanowisko przyjmuje Władysław Majkowski, który wskazuje kilka podmiotów, nazywanych przez niego „agendami so-

cializacji”. W jego opinii są one współodpowiedzialne za kreowanie procesów socjalizacji jednostki. Za najważniejsze z nich uznaje grupy koleżeńskie, szkołę, Kościół oraz mass media (Majkowski, s. 148). Mimo to rodzina wciąż jest jedną z najistotniejszych instytucji społecznych. Tyszka podaje, iż mimo zmniejszenia się zakresu jej zadań, wzrosła intensywność na mniejszym polu działania, w skutek powstania nowych problemów wychowawczych wynikających z anonimowości jednostek oraz z rozluźnienia więzi pozarodzinnych wspólnot. W związku z tym coraz ważniejsza staje się funkcja wychowawcza oraz funkcja emocjonalno – ekspresywna. Jego zdaniem „rodzina była i jest chronologicznie pierwszym i zarazem najsilniej oddziałującym na dzieci środowiskiem społecznym” (Tyszka s. 172-173).

Przyjmując za punkt wyjścia cytowane już stwierdzenie W. Piwowarskiego, iż proces socjalizacji jest w dużej mierze spontanicznym i automatycznym przekazywaniem zasad funkcjonowania społecznego, wskazać należy na rolę socjalizacji religijnej jako formy oddziaływania rodziny. Wychodząc z kolejnego założenia, że forma tego oddziaływania wynika z posiadanej przez konkretną rodzinę wiedzy religijnej, stosowanych wierzeń i praktyk religijnych oraz obyczajów definiuje socjalizację religijną jako międzypokoleniowe przekazywanie kulturowego dziedzictwa religijnego, w tym modelu zachowań religijnych (Piwowarski 1980, s. 27). Podkreśla również, że pomimo istnienia instytucjonalnego Kościoła podstawową komórką społeczną, która realizuje proces socjalizacji religijnej jest rodzina. Jednakże, jak twierdzi Dariusz Zakrzewski wdrażane przez rodzinę modele zachowań religijnych nie są trwałe, gdyż opierają się na normach społecznych, uwarunkowanych sytuacją społeczno-kulturową. Jego zdaniem zasadniczym wyznacznikiem, określającym tę trwałość jest stabilność funkcjonowania rodziny jako środowiska, w jakim funkcjonuje jednostka (Zakrzewski s. 108).

Oceniając współczesne środki oddziaływania na człowieka w wieku dorastania, rolę innych instytucji socjalizacyjnych raczej należy stwierdzić, że prowadzona w rodzinie socjalizacja religijna może zapewnić jedynie internalizację wskazanych norm czy poglądów. Natomiast w ograniczonym stopniu ma decydujący wpływ na stosowane przez dorosłą już osobę normy etyczne i modele zachowań. W trakcie socjalizacji wtórnej rolę współkreatorów tego procesu, w coraz większej mierze niż rodzina i środowisko wyznaniowe (religijne), spełniają e grupy rówieśnicze czy środowiskowe oraz otoczenie kulturowe. Nie oznacza to, że w tej fazie nie może występować socjalizacja religijna i że związki wyznaniowe lub rodzina wyznaniowa nie będzie jej stosować. Ciekawym przykładem próby wykorzystania wiary i przekonań religijnych w procesie socjalizacji jest współczesna myśl kalwinistyczna. Doktryna wiary Kalwinizmu jest stosunkowo ortodoksyjna w swym społecznym wymiarze. Została oparta na zasadzie *sola scriptura* głoszącej, iż jedynym źródłem wiary oraz autorytetem rozstrzygającym kwestie sporne, jest Pismo Święte. Tradycja nie jest więc wyznacznikiem norm moralnych, czy obyczajowych gdyż nie zawsze musi się pokrywać z Biblią. W praktyce, tradycyjny model rodziny pokrywa się z tym, co mamy na myśli mówiąc „rodzina zgodna z wzorcem biblijnym”, a w każdym razie z kalwinistyczną interpretacją rodziny w Piśmie Świętym. Podstawą wyznaczającą kierunki i normy dla rodzin wspólnoty ma być Pismo Święte, a konkretnie – chociaż może budzić to zdziwienie – osoba Jezusa i jego relacja z Kościołem. Małżeństwo, leżące

u podstawy rodziny, ma stanowić odbicie relacji Jezus Chrystus – Kościół na płaszczyźnie kobieta – mężczyzna. Podobne przekonanie ma oczywiście korzenie w Biblii: „Mężowie, miłujcie żony swoje, jak i Chrystus umiłował Kościół i wydał zań samego siebie” (List do Efezjan 5:25, Nowy Testament). Przyjęcie takiego rozumienia małżeństwa determinuje dalsze poglądy na problemy takie jak rola ojca i matki, ich zadania, czy wzajemne relacje członków rodziny. Instytucja małżeństwa jest powołana *dla wzajemnej pomocy męża i żony, dla rozrastania się ludzkości zgodnie z Jego Prawem oraz dla powstrzymania się przed niemoralnościami*” (cyt. za Pasek, s. 140). Spełnia więc funkcję prokreacyjną oraz opiekuńczo – zabezpieczającą, co powoduje, że małżeństwo oraz rodzina, są instytucjami powołanymi przez Boga w konkretnych celach. Także etycznych i wychowawczych, gdyż jej zadaniem jest *„powstrzymanie się przed niemoralnościami”* (Tamże). Pod pojęciem tym rozumie się także wychowanie dzieci oraz wzajemne wspieranie się małżonków w wierze, a zatem wypełnianie funkcji legislacyjno – kontrolnej i socjalizacyjnej.

Wejście w związek małżeński jest równoznaczne z przyjęciem na siebie odpowiedzialności, jaką niesie nowa rola społeczna: męża, żony, ojca, matki. W przypadku kalwinizmu podejście do tej kwestii pozostaje dosyć tradycyjne, wypełniając model patriarchalny, w którym dominacja nad pozostałymi członkami rodziny przynależy do mężczyzny. Idealna rodzina, o czym pisałam już wcześniej, ma przypominać relację Jezusa do Kościoła, przy czym mąż staje się owym symbolicznym „Chrystusem”. Nie można jednak rozumieć tego jako swoistą dyktaturę ojca rodziny, lecz służyć jej, być gotowym do wszelkich form poświęcenia. Mężczyzna na także dbać o życie wewnętrzne członków swojej rodziny i utrzymywać ją w wierze. Do niego należy wychowanie i edukacja potomstwa, kontrolowanie poczynań członków rodziny i ewentualną ingerencję (upomnienie, czy karę). Zaprezentowany model przypomina nieco ideał miłości rodzinnej pokazanej przez Ericha Fromma w książce *„O sztuce miłości”*. Według jego teorii ojciec powinien być dla dziecka autorytetem, a jego zasadniczym zadaniem wychowawczym jest przekazanie wiedzy i wprowadzenie potomstwa w świat - „uczyć je, kierować nim, aby mogło uporać się z problemami stawianymi przed nim przez określoną społeczność, w której się urodziło.” (Fromm 2016, s. 52).

Teorie te są nadal obecne w myśli społecznej Kalwinizmu. Doskonale określa to wpis na blogu internetowym pastora Ewangelicznego Kocioła Reformowanego w Gdańsku Pawła Bartosika. Napisał on, że *„Nam chrześcijanom nie powinno zależeć na powrocie do tradycyjnych wartości i tradycyjnej rodziny. Powinno nam zależeć na powrocie do biblijnych wartości i biblijnej rodziny.”* (Bartosik P., 2015, *Rodzina tradycyjna vs. rodzina biblijna*, Pobrano 10.03.2018, z: <http://www.pbartosik.pl/2015/11/rodzina-tradycyjna-vs-rodzina-biblijna.html>).

Zaprezentowana wizja oddziaływania rodziny i roli religii w procesie socjalizacji pokazuje rolę, jaką spełnia socjalizacja religijna. Wiara, kultura i struktury społeczne tworzą jednolitą strukturę, w której centralne miejsce zajmują wartości religijne. Rolę instytucji socjalizacyjnych wypełniają zarówno instytucje kościelne, rodzina, jak i społeczność wyznaniowa. Podstawową formą ich działania jest reakcja na przejawy wyłamania się z powszechnego stosowania obowiązujących zasad. Socjalizacja religijna wymusza akceptację dziedzictwa danej grupy społecznej (Piwowski 1980, s. 28-29). Zasadniczym

pytaniem jest więc pytanie o atrakcyjność takiej formy sekularyzacji oraz możliwość zablokowania wpływów innych grup społecznych, kultur oraz wzorców zachowań. Wydaje się, że jest to możliwe wyłącznie w zamkniętych społecznościach, swoistych gettach kulturowo-etnicznych. W społeczeństwie otwartym raczej dominować będzie socjalizacja, określana przez badaczy wywodzących się ze środowisk religijnych, jako socjalizacja zsekularyzowana (Piwowski 1980 i 2012, Zakrzewski, Jarosław A. Sobkowiak). Jej zasadniczym wyznacznikiem jest poziom pluralizmu społecznego, który pozwala na wyodrębnienie się subobszarów życia społecznego, takie jak polityka, nauka, filozofia, wychowanie itp., które wykreowały inną niż opartą na dogmatach wiary rolę poszczególnych instytucji i grup społecznych w kształtowaniu systemu wartości społecznych. Z tego względu współczesna rodzina swą funkcję socjalizacyjną realizuje w zakresie wynikającym także z oddziaływania innych grup środowiskowych. Przekłada się to bezpośrednio na proces socjalizacji religijnej. W tym przypadku można stwierdzić, że o ile funkcjonuje zjawisko dziedziczenia religii to dziedziczenie życia rodzinnego nie jest tak oczywiste. Jak podaje W. Piwowski oddziaływanie rodziny na jednostkę w postaci przekazywania wartości religijnych, czy modeli zachowań musi mieć charakter selektywny. Nawet świadoma takie roli rodzina musi się zmierzyć z oddziaływaniem otoczenia i konsekwencjami jakie dla jej członka mogą nieść inne modele zachowań (Piwowski 2012, s. 1-6). Kierując się tym przekonaniem stwierdzić można, że z grona różnych podmiotów socjalizujących to rodzina posiada największy wpływ na kształtowanie postaw etycznych swoich członków. Jednakże jest on ograniczony, nie zapewnia ciągłości życia religijnego, ale sprowadza się do wdrożenia podstawowych orientacji religijnych. Każdy człowiek funkcjonuje w otoczeniu społecznym szerszym niż rodzina. Z tego względu jego doświadczenia życiowe, sposób postrzegania otaczających go zjawisk jest konsekwencją kontaktów ze światem zewnętrznym. Tworzą go, oprócz rodziny, grupy rówieśnicze, czy posiadające wspólne zainteresowania, szkoła, środowisko pracy czy media, zwłaszcza media społecznościowe. Ponadto bardzo istotny wpływ na proces socjalizacji ma związek pomiędzy wewnętrznymi potrzebami człowieka a wymaganiami społecznymi środowiska w jakim funkcjonuje oraz własnymi i środowiskowymi ocenami jego postępowania. Jak pisze Zbigniew Zaborowski w procesie socjalizacji najważniejszą rolę odgrywa sposób budowy przez jednostkę tzw. justyfikatora Stanowi od „względnie trwałą strukturę poznawczo-emocjonalną wpływającą na przeżycia, postawy i zachowania związane z szeroko ujętymi zasadami sprawiedliwości” (Zaborowski, s. 160-163). Określają ona, w pośredni sposób, formułę funkcjonowania społecznego jednostki. Tadeusz Tomaszewski stwierdza, że sposób uczestnictwa człowieka w świecie można określić jako *jakość człowieka i jakość świata*, co w efekcie tworzy zjawisko, które określił jako *jakość życia człowieka* (Tomaszewski, s. 204-206). Sposób uczestnictwa jednostki w życiu społecznym wynika więc na określeniu swojej roli w konkretnym miejscu i czasie oraz w przyszłości, poprzez stworzeniu sobie wizji swojego udziału w nadchodzących procesach społecznych. Kazimierz Obuchowski w swoich pracach stwierdzał, iż ta budowa swojej obecności w społeczeństwie zależy od wiedzy, jaka posiadamy o sobie (Obuchowski, s. 203). Sposób prezentacji tego procesu można, moim zdaniem, sprowadzić do poszukiwania odpowiedzi na trzy pytania:

- kim jestem jako człowiek i co z tego wynika?
- jakie wartości i walory społeczne posiadam i co z tego wynika dla mojego sposobu funkcjonowania w społeczności?
- w jakiej społeczności funkcjonuję, jakie są jej wartości i co z nich wynika?

Powyższe wnioski skłaniają do przyjęcia konkluzji, że współczesna rodzina może wypełniać jedynie funkcję internalizacji jednostki, a zakres jej roli jest uwarunkowany od jej zwartości emocjonalnej, siły oddziaływania etycznego poprzez postawę, rygor czy kreowanie ról społecznych lub nakładanie na jednostkę zadań.

BIBLIOGRAFIA:

- Bartosik P., (2015). *Rodzina tradycyjna vs. rodzina biblijna*, Pobrano 10.03.2018, z: <http://www.pbartosik.pl/2015/11/rodzina-tradycyjna-vs-rodzina-biblijna.html>
- Fromm Erich *Ucieczka od wolności*, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa 2014.
- Fromm Erich, *O sztuce miłości*, Dom Wydawniczy REBIS, Poznań 2016.
- Jarosław A. Sobkowiak, *Rodzina w społeczeństwie zsekularyzowanym na przykładzie Polski i Francji*, Warszawa 2016, http://jaroslawsobkowiak.pl/wp-content/uploads/2016/05/SOBKOWIAK_RODZINA-W-SPO%C5%81ECZE%C5%83STWIE-ZSEKULARYZOWANYM.pdf.
- Majkowski Władysław *Rodzina polska w kontekście nowych uwarunkowań*, Wydawnictwo Księży Sercańów, Kraków 2010.
- Nowy Testament, Towarzystwo Biblijne w Polsce, Warszawa 2004
- Obuchowski Kazimierz, *Adaptacja twórcza*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1985
- Pasek Zbigniew, *Wyznania wiary. Protestantyzm*, Wydawnictwo MEDIA-PRESS, Kraków 1999.
- Piwowski Władysław (red.), *Słownik katolickiej nauki społecznej*, Instytut Wydawniczy PAX, Wydawnictwo „PALABRA”, Warszawa 1993.
- Piwowski Władysław, *Socjalizacja religijna w społeczeństwie rozwiniętym*, Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne nr XIII (1980).
- Piwowski Władysław, *Socjologia Religii. Antologia tekstów*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2012.
- społeczno-kulturowych*, Studia nad Rodziną 6/1 (10), Wyd. UKSW, Warszawa 2002.
- Sztompka Piotr., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2006.
- Tomaszewski Tadeusz, *Ślady i Wzorce*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1984.
- Tyszka Zbigniew, *Socjologia rodziny*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1974.
- Zaborowski Zbigniew, *Psychospołeczne problemy sprawiedliwości i równości*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1986.
- Zakrzewski Dariusz, *Socjalizacja religijna w rodzinie w obliczu współczesnych procesów*
- Zduniak Agnieszka, *Socjalizacja w kontekście nowoczesnego społeczeństwa*, Zeszyty Naukowe KUL 56 (2013), nr 1 (221), s. 49-50